

УДК 364.652.2-054.73

СТРАТЕГІЇ І ВИКЛИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

Гусак Н. Є.

*канд.соціол.наук, доцент Школи соціальної роботи,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»*

Семигіна Т. В.

*докт. політ. наук, професор кафедри соціальної роботи і практичної психології,
Академія праці, соціальних відносин і туризму*

Трухан С. О.

*магістр соціальної роботи, спеціаліст з моніторингу,
Міжнародна організація «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я»*

Автори статті розглядають проблеми внутрішньо переміщених осіб, описують міжнародний та вітчизняний досвід роботи з ними, наводять ключові інтервенції у соціальній роботі з внутрішньо переміщеними особами. Наголошено, що система соціальної підтримки таких осіб має будуватися на ідеалах професійної соціальної роботи: імпауерменті, активізації та звільненні від потреби у соціальних працівниках.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), професійна соціальна робота.

Авторы статьи рассматривают проблемы внутренне перемещенных лиц, описывают международный и отечественный опыт работы с ними, приводят ключевые интервенции в социальной работе с внутренне перемещенными лицами. Отмечается, что система социальной поддержки таких лиц должна строиться на идеалах профессиональной социальной работы: импауэрменте, активизации и освобождении от потребности в социальных работниках.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), профессиональная социальная работа.

The authors consider the problems and needs of internally displaced persons, describe international and national experience of work with them, suggest key interventions in social work with internally displaced persons. The article emphasizes that social support system of such persons should be based on the ideals of professional social work: empowerment, activation and release of the need for social workers.

Key words: internally displaced persons (IDPs), professional social work.

Вступ. Соціальна робота повинна бути гнучкою й реагувати на появу нових вразливих груп, нових потреб або суспільних викликів. Арсенал її інтервенцій перебуває у стані постійного розвитку, що зумовлює необхідність вивчення тих практик, які мали позитивні результати, та здійснювати критичну рефлексію теоретико-методологічного обґрунтування діяльності соціальних працівників.

В Україні одним із таких нових викликів для соціальної роботи, яка сама по собі є відносно новим різновидом фахової діяльності, стала поява «внутрішніх мігрантів» або «вимушених переселенців», яких у закордонній нормативно-правовій та науковій літературі називають «внутрішньо переміщеними особами» (далі в тексті – ВПО) [8; 10; 28].

Феномен внутрішньої міграції на пострадянському просторі вивчали Г. Вечканов, Т. Драгунова, Т. Заславська, В. Іонцев та ін. Проте їхні дослідження не віддзеркалюють сучасного стану ВПО в Україні, який деякі науковці (наприклад, І. Качановські [21]) розглядають з точки зору їх перебування у ситуації збройного конфлікту. Тимчасом актуальним видається переосмислення практики соціальної роботи з ВПО, надання їм послуг кризового втручання й первинного психологічного консультування.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб визначити ключові характеристики соціальної роботи з ВПО. Для цього необхідно виконати низку завдань: проаналізувати основні соціальні проблеми переміщених осіб; узагальнити ключові підходи до соціальної роботи з цією вразливою групою, а також практику застосування різних інтервенцій, і на цій основі охарактеризувати соціальну допомогу, спрямовану на задоволення потреб ВПО з тимчасово окупованої території Криму, Донецької і Луганської областей. Дослідження ґрунтується на аналізі вітчизняних та міжнародних нормативно-правових документів, статистичних даних, напівструктурованих інтерв'ю з представниками державних та недержавних організацій, які надають послуги ВПО.

Вивчення соціальних проблем переміщених осіб. Становище біженців із зони збройного конфлікту вивчалось на міжнародному рівні загалом (Ю. Волтер, Ф. Аерн [33]; Д. Педерсен [26]) або на прикладах окремих територій, зокрема Абхазії (П. Кабачнік, І. Регульська, Б. Міччек [19]), Грузії (Б. Міччек, О. Майорова, І. Регульська [25]), Боснії та Герцоговини (М. Істмонд [12]). Зокрема аналізувалися аспекти їх соціального виключення, ізоляції та інтеграції; вивчалися принципи розбудови соціальних зв'язків залежно від соціально демографічних характеристик переміщених осіб; досліджувалися розуміння ними поняття «дім» та особливості повернення в місця свого попереднього проживання..

Потреби та проблеми ВПО у різних країнах світу досліджували Е. Ліндгрєн [23], Р. Йохансон [18], Д. Гінес, Р. Балетто [15] та інші. За визначенням зарубіжних науковців (К. Лай та Б. Толіашвілі; К. Міллер; Д. Уінтер [22; 24; 34]), переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки бідності» (пастки утриманства), і тому зумовлює потребу в допомозі з боку соціальних працівників.

Шляхи вирішення проблем та задоволення потреб ВПО в різних країнах світу розглядали в контексті інтеграції як такої (Х. Канг [20]; А. Агер, А. Стронг [7]), розвитку місцевих громад (К. Лай, Б. Толіашвілі [22]; М. Фредеріко, Дж. Піктон, С. Мансі, М. Онгсяпко, С. Сантос, В. Хернандес [14]), захисту прав дітей (Ж. Хортон [16]; Д. Уінтер [34]; К. Міллер [24]), роботи з жінками (Д. Дуцет, М. Денов [11]).

Таким чином, вивчення проблем і потреб ВПО, програм для цієї вразливої групи не є новою практикою в світі. Тому Україні – при плануванні своїх програм – доцільно скористатися з досвіду міжнародної соціальної роботи.

Переміщені особи у фокусі міжнародної соціальної роботи. Права і свободи внутрішньо переміщених осіб та особливості роботи з ними закріплені в таких міжнародних документах як «Керівні принципи з питань про переміщених осіб всередині країни» УВКБ ООН та IV Женевська конвенція. Міжнародний досвід показує, що вирішення проблем та задоволення потреб ВПО є предметом професійної діяльності соціальних працівників. Соціальна робота з ВПО у світі почала розвиватися фактично відразу після Другої світової війни і сьогодні регулюється таким міжнародним документом як «Переміщені особи», ухваленим у 2012 році Міжнародною федерацією соціальних працівників [10]. В документі йдеться про те, що робота з переміщеними людьми повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого потенціалу, відновлення соціально-культурних та громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку. Метою соціальної роботи в таких випадках є сприяння незалежності та розвитку громад, а не їх виживання. Відповідно, послуги для переміщених осіб мають бути колективні та автономні, а не фрагментарні і надаватися у вигляді разових послуг від приватних осіб [10].

На соціальні аспекти проблеми біженців та соціально-психологічне консультування цієї групи осіб звертає увагу й Всесвітня організація охорони здоров'я у своїх методичних рекомендаціях, зокрема, щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам [2]. Предметом дослідження у міжнародній соціальній роботі були також загальні та специфічні програми, які застосовувалися у роботі з вимушено переміщеними особами та впроваджувалися державними й недержавними організаціями різних країн світу [9]. Серед загальних програм найбільш поширеними є ті що стосуються наступного: наявних умов (представництво інтересів; аутич робота; гуманітарна допомога; охорона здоров'я; покращення наявних умов життя); попереднього досвіду людей (консультування при травмі; реабілітація; підтримка; соціальні та рекреаційні програми); ситуації в групі (самопоміа; розвиток громад; побудова стосунків у громаді); майбутніх потреб (освіта; розвиток навичок та розбудова громад; формування наступних поколінь в таборах). До специфічних програм належать ті що стосуються наступного: сім'ї та окремих її членів (навчальні та психосоціальні програми для дітей; послуги для жінок; послуги для сімей; програми воз'єднання сімей; специфічні програми окремих країн); специфічних потреб (репатріація та реінтеграція; інтеграція; права людини; орієнтація в нормативному полі) [9].

Ключові інтервенції у соціальній роботі з переміщеними особами. У роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати як короткострокові (кризове втручання; аутич робота; орієнтована на завдання модель соціальної роботи), так і довгострокові стратегії втручання, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи (концепція «людина в оточенні»).

У кризовому втручанні доцільно використовувати такі техніки підтримки: надання інформації та інструкцій (куди звертатися, де і яку допомогу можна отримати; як використовувати техніки відновлення тощо); використання малюнків, буклетів та інших засобів комунікації (дорожні карти, брошури, Інтернет); визначення можливої підтримки з боку інших людей (наявність родичів та знайомих, які можуть допомогти); вербалізація емоційних станів; допомога клієнтові у визначенні можливих дій та стратегій поведінки; надання достатнього часу; використання рефлексії; визначення проблеми такою, що є складною і не має розв'язання; досягнення домовленостей щодо порядку подальшої роботи; постійний перегляд процесу роботи [6]. Варто зауважити, що при використанні кризового втручання соціальний працівник не впливає на саму кризу чи психотравмуючу подію, а працює лише з її наслідками. Під час кризового втручання соціальні працівники займають директивну позицію і беруть відповідальність на себе.

Аутріч робота передбачає надання послуги соціальним працівником за межами соціального закладу, у місцях розташування ВПО. К. Лай та Б. Толіашвіллі визначають її як «мобільні інтервенції» [22]. Аутріч працівники надають послуги в місцях компактного проживання ВПО (таборах, санаторіях тощо).

Орієнтована на завдання модель ґрунтується на тактиці «маленьких кроків», коли поступово виконуються певні завдання із відновлення соціального функціонування людини. Ці завдання визначаються під час зустрічі людини (родини) із соціальним працівником, і виконуються поступово у проміжку між зустрічами.

Довгострокові стратегії втручання (К. Лай; Х. Канг) виходять із того, що допомога ВПО має бути багаторівневою (індивідуальна допомога, зв'язок із громадою і представництво інтересів, участь у колективних політичних діях) та орієнтованою на відновлення зв'язків між людиною і соціальними системами, побудову місцевих систем підтримки, залучення ресурсів громади, зокрема волонтерів, до допомоги людям, які опинились за межами звичного середовища і відносин. Деякі автори наполягають, що сталі ефективні результати допомоги переміщеним особам, які постраждали унаслідок військових дій, можливі лише за умови застосування підходу, орієнтованого на розвиток громади (М. Фредеріко та ін.), або локальних форм підтримки (Д. Дуцет, Д. Денов).

Потреби переміщених осіб в Україні. Військо-політичний конфлікт, який розгорнувся навесні 2014 р. у Криму, а згодом – на Донбасі, і ведення так званої гібридної війни, унаслідок якої станом на листопад 2014 р. загинуло понад 3 тисячі громадян України, призвело до «внутірньої міграції» значної частини населення. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 21 листопада 2014 року налічувалося понад 470 тисяч ВПО, з яких близько 20 тис. – з Криму та 450 тис. – зі східних регіонів України [5]. Слід зазначити, що ці дані відображають кількість лише тих осіб, які звертаються за допомогою до місцевих органів влади та громадських організацій, оскільки в Україні на момент підготовки статті була відсутня централізована система реєстрації такої групи людей.

Потреби цих людей є мало вивченими. Аджє організації, які безпосередньо працюють з переміщеними особами, фіксують тільки інформацію від тих осіб, хто до них звернувся. Так, одна з представниць громадської ініціативи розповіла в інтерв'ю наступне: «Ми вивчаємо потреби відповідно до запитів громадян – люди звертаються до нас в пошуках роботи, консультацій, допомоги – ми їм це надаємо. Відповідно робимо собі певні записи, помітки – скільки людей звернулося в день, місяць, на які професії попит, хто влаштувався, хто ще шукає роботу. Проводимо постійний отакий моніторинг нашої діяльності і моніторинг запитів». Інша респондентка повідомила, що їх організація отримує інформацію не тільки від самих переміщених осіб, а й з інших джерел: «Ми спілкувалися не тільки з самими переселенцями, а і з активістами, котрі також займалися допомогою переселенцям, ретельно перевіряли всю інформацію. Також направляли запити в ОДА, спілкувалися з місцевими депутатами, дізнавалися про кількість та потреби переселенців».

У липні 2014 р. Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка провів швидку оцінку ситуації та потреб ВПО – на основі огляду інтернет-ресурсів та трьох фокус-груп. За цією оцінкою, більш-менш задоволені «сьогоденні потреби виживання» (дах; їжа; одяг; безпека; первинна медична допомога; можливості звернення за державною соціальною допомогою тим, хто має на неї право; допомога у працевлаштуванні), а також підтримуюче соціальне оточення (психологічна допомога; юридичні консультації; дружня підтримка волонтерів тощо) [1].

Окремо УВКБ ООН проводилася експертна оцінка потреб ВПО, за результатами якої, до першочергових потреб відносять такі: гуманітарні (їжа та одяг), медичні, житлові, юридичні (відновлення документів), та психологічні. Другорядними, проте не менш важливими, виявились такі потреби: економічні (пошук роботи та працевлаштування), юридичні

(представництво інтересів у суді, юридичні консультації щодо відновлення приватної власності, бізнесу, перереєстрації підприємств тощо), політичні (реалізація виборчого права тощо), соціальні (відновлення соціального статусу, участь у житті місцевої громади, толерантне ставлення з обох сторін, рівний доступ до суспільних благ), культурні та освітні [5]. Варто зауважити, що результати цих досліджень мають ряд обмежень і не відображають загальну ситуацію щодо проблем та потреб ВПО в Україні, адже не було проведено ані комплексного репрезентативного дослідження, ані реальної індивідуальної оцінки потреб, яку мали би провести професійні соціальні працівники.

У цілому, визначені у процесі швидкої оцінки, експертного опитування та проведених інтерв'ю, потреби ВПО в Україні не відрізняються від тих, які описані у зарубіжній літературі [15; 18; 22; 23; 24; 34]. За винятком потреб, сформульованих дослідниками інституту ім. О. Яременка як «формування ціннісних орієнтацій: ідентичності з Україною, патріотизму, толерантності, правової культури тощо» [1].

Виклики для соціальної роботи. Система державних соціальних закладів та відомств виявилась нездатною оперативного реагувати на появу нової соціальної проблеми. Державні структури не були достатньо гнучкими для створення системи комплексної допомоги, хоча переселенці, даними оцінки [1], очікували насамперед допомоги від держави. Значну частину роботи із допомоги біженцям взяли на себе волонтери і громадські організації, частково підтримані міжнародними партнерами.

Опитування представників громадських та державних організацій свідчить, що найбільш поширеною на сьогодні є діяльність, яка стосується покращення умов ВПО (гуманітарна допомога; покращення наявних умов життя в місцях компактного проживання); попереднього травматичного досвіду (консультування при травмі та робота з посттравматичним стресовим розладом; перша психологічна допомога); сімей з дітьми та окремих її членів (забезпечення догляду за дітьми, доступу до освіти); специфічні потреби (орієнтація в нормативному полі).

Наприклад, у місці масового перебування внутрішньо переміщених сімей з дітьми в Луганській області було створено інформаційно-консультаційний пункт, який розташовувалися в окремому приміщенні й був обладнаний меблями для проведення консультацій. У інформаційно-консультаційному пункті був комп'ютер, ноутбук, принтер, сканер, ксерокс, телефонний зв'язок, доступ до мережі Інтернет. Основні послуги інформаційно-консультаційного пункту: консультації фахівців (соціальні працівники, психологи, юристи), переадресація (до компетентних соціальних та інших служб), ксерокопії та сканування документів (для відновлення документів, отримання соціальних виплат тощо); запис інформації на зовнішні носії (для надсилання в компетентні органи для відновлення документів, отримання соціальних виплат тощо); зв'язок з близькими (через телефон, соціальні мережі, електронну пошту тощо), надання можливості для перегляду оперативних нових з рідного міста, надання можливостей для перегляду розкладу руху транспорту (потяги, автобуси), придбання квитків.

На національному рівні – на сайтах Кабміну, Мінсоцполітики та інших – активно поширюється інформація, куди ВПО можуть звернутися з тих чи інших питань (відновлення документів, оформлення грошової допомоги, переоформлення пенсії тощо). Проте це звичайна послуга інформування, і вони є далекими як від моделей кризового втручання, так і довгострокових інтервенцій на основі соціально-екологічної моделі, що сформувались у практиці міжнародної соціальної роботи. У державних соціальних службах обмаль спеціалістів, що мають належний рівень підготовки із сучасної соціальної роботи, володіють репертуаром технік, необхідних для здійснення ефективного втручання у кризову ситуацію, мають навички роботи у форс-мажорних умовах. Власне, в Україні взагалі обмаль сучасних соціальних служб, адже чинна система закладів спрямована на вузьке предметно-потребове поле самотніх людей похилого віку, людей з інвалідністю і сім'ї, в яких є загрози для виховання дитини (при цьому навесні 2014 р. відбулось масове скорочення фахівців соціальної роботи, які здійснювали соціальне інспектування та супровід соціально вразливих сімей із дітьми).

Вагому частину із здійснення первинної соціальної підтримки перебрали на себе психологи, хоча, як впливає з інтерв'ю з представниками громадських організацій, переміщені особи потребують більше соціально-побутових та організаційно-розпорядчих послуг, аніж психологічного консультування. Водночас, надання першої психологічної допомоги, що активно робили психологи, входить також й до обов'язків соціальних працівників.

Аналіз практики підтримки переселенців продемонстрував, що волонтерським організаціям бракує системного підходу та кваліфікованих фахівців. Залучення ж міжнародних донорських організацій, хоча воно є важливим для розв'язання матеріальних

проблем, не може підміняти налагодження адекватної національної відповіді на кризу, зумовлену військово-політичним конфліктом.

Ще одним викликом, що постав перед соціальною роботою, можна вважати філософію побудови системи соціальної інтеграції ВПО. За даними дослідження, цим особам притаманний переважно споживацький підхід, специфічні ціннісні орієнтації і звужене «бачення майбутнього» [1]. Відтак побудову професійної соціальної підтримки ВПО доцільно ґрунтувати на ідеї, що соціальна інтеграція та адаптація не повинні орієнтуватися на планове задоволення потреб (і відповідно породжувати утриманство і залежність від допомоги соціальних працівників або волонтерів) і виходити із патерналістської парадигми радянського соціального забезпечення, чії практики успадкували установи соціального захисту населення і заклади соціального обслуговування. Натомість інтервенції соціальних працівників, спрямовані на розв'язання проблем ВПО, мають стати поштовхом цим особам до активних дій: пошуку роботи, доступного житла, соціального та культурного розвитку, участі в житті громади тощо. Це актуалізує звернення системи соціальної підтримки ВПО, яка лише формується нині, до основної ідеї сучасної професійної соціальної роботи, ідеалом якої слугує імпауермент, активізація клієнтів та їх звільнення від потреби у соціальних працівниках.

Такі виклики посилюють вимоги до підготовки соціальних працівників, навчання їх навичкам активізації клієнтів і застосування технік орієнтованої на вирішення завдань роботи, вмінню будувати непатерналістські стосунки із клієнтами, вмінню відрізнити ситуації, в яких фахівці можуть дотримуватися директивних підходів (наприклад, під час кризової опіки), від тих, коли слід застосовувати недирективні підходи. З іншого боку, соціальні працівники повинні опановувати стратегії й тактики розвитку громад, формування їх соціального капіталу й здатності до самоактивізації, залучення ресурсів громади, формування команди волонтерів тощо.

Вищенаведене дає підстави вважати, що соціальна робота в Україні на даному етапі ще не оформилася як професійний проект.

Висновки. У міжнародній практиці соціальної роботи сформувалось належне теоретико-методологічне підґрунтя здійснення соціальної роботи із ВПО. Воно виходить із того, що переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки утриманства» тощо.

Соціальна робота з переміщеними людьми повинна спрямовуватися на подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення трудового потенціалу, відновлення соціально-культурних та суспільних зв'язків, ефективного самоменеджменту.

У роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати як короткострокові (кризове втручання; аутич робота; орієнтована на завдання модель соціальної роботи), так і довгострокові стратегії втручання, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи та розвиток громад.

Україні – при плануванні своїх програм для ВПО – доцільно було б більше брати до уваги досвід міжнародної соціальної роботи. Адже поява «внутрішніх біженців» в Україні кинула виклик багатьом усталеним практикам і яскраво висвітлила неготовність державних соціальних служб до переорієнтації на нові групи клієнтів і забюрократизованість громіздкої управлінської системи. Вона також продемонструвала недостатню професійну компетентність соціальних працівників і виявила потребу у зміні деяких аспектів їх підготовки, зокрема необхідність готувати до діяльності у форс-мажорних обставинах, коли потрібно здійснювати мобільні інтервенції, і посилити вивчення системно-екологічних моделей соціальної роботи.

Література

1. Балакірева О. Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб [Електронний ресурс] / Ольга Балакірева // Матеріали круглого столу «Вимушені переселенці в Україні: питання термінового та середньострокового реагування» (9 липня 2014 року). – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/news/36/83.html>

2. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам [Заг. ред. Іванова О. Л.; ПРООН, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні»]. – К., 2014. –44 с.

3. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію / Мартіна Моллер ; пер. з англ. — Львів : Свічадо, 2014. — 120 с.
4. Первая психологическая помощь : руководство для работников на местах. — Женева: ВОЗ, 2014. — 76 с.
5. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [Електронний ресурс] / Регіональне представництво УВКБ ООН у Білорусі, Молдові та Україні, жовтень, 2014. — Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/IDPUKR.pdf>
6. Соціальна робота. В 3-х ч. — Ч.2. Теорії та методи соціальної роботи [Ред. Т. Семігіна, І. Грига]. — К.: Києво-Могилянська академія, 2004. — 224 с.
7. Ager A. Understanding Integration: A Conceptual Framework / Alastair Ager and Alison Strang // *Journal of Refugee Studies*. —2008. — Vol. 21 (2). — P. 166–191.
8. Berry J. P. Forced Displacement in Europe and Central Asia / Joanna P. De Berry, Benjamin Petrini. — The World Bank, 2011. — 43 p.
9. Cox D. The Field of Displacement and Forced Migration : Programs and Strategies / Cox D., Pawar M. // *International Social Work : Issues, Strategies, and Programs*. — London: Sage, 2006. — P. 291–323.
10. Displaced Persons [Електронний ресурс] / International Federation of Social Workers, 2012. — Режим доступу: <http://ifsw.org/policies/displaced-persons>.
11. Doucet D. The Power of Sweet Words: Local Forms of Intervention with War-affected Women in Rural Sierra Leone / Denise Doucet, Myriam Denov // *International Social Work*. — 2012. — Vol. 55(5). — P. 612–628.
12. Eastmond M. Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina / Marita Eastmond // *International Migration*. — 2006. — Vol. 44 (3). — P. 141–164.
13. Enwereji E. E. Assessing Interventions Available to Internally Displaced Persons in Abia State, Nigeria / Enwereji E. E. // *Libyan Journal of Medicine*. — 2009. — Vol. 4, No. 1. — P. 23–26.
14. Frederico M. M. Building Community Following Displacement due to Armed Conflict : A Case Study / Frederico Margarita Maria, Picton Clifford John et al. // *International Social Work*. — 2007. — Vol. 50, 2. — P. 171–184.
15. Hines D. Assessment of Needs of Internally Displaced Persons in Colombia / Deborah Hines, Raoul Balletto. — London : Overseas Development Institute, 2002. — 36 p.
16. Horton G. Advocating for Palestinian Children in the Face of the Israeli Occupation / Gerrard Horton // *Critical and Radical Social Work*. — 2013. Vol. 1, No. 1. — P. 111–115.
17. Itzhaky H. The Role of the Social Worker in the Face of Terrorism : Israeli Community-Based Experience / Haya Itzhaky, Alan S. York // *Socail Work*. — 2005. — Vol. 50, No. 2. — P. 141–149.
18. Johansson R. Internally Displaced Persons Remaining in Camps – Who are they, Why do they Stay? A Case Study of Internally Displaced Persons in Sri Lanka / Rebecka Johansson. — Karlstad, 2004. — 45 p.
19. Kabachnik P. Where and When is Home? The Double Displacement of Georgian IDPs from Abkhazia / Peter Kabachnik, Joanna Regulska, Beth Mitchneck // *Journal of Refugee Studies*. — 2010. — Vol. 23. — №. 3. — P. 315–336.
20. Kang H.-K. Claiming Immigrant Cultural Citizenship : Applying Postcolonial Theories to Social Work Practice with Immigrants / Hye-Kyung Kang // *Critical and Radical Social Work*. — 2013. — Vol. 1, No. 2. — P. 233–245.
21. Katchanovski I. The Separatist Conflict in Donbas: A Violent Break-Up of Ukraine? [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski // International conference «Negotiating Borders: Comparing the Experience of Canada, Europe, and Ukraine» (Edmonton, October 16–17, 2014). — Режим доступу: <http://tiny.cc/ui5nqx>.
22. Lai K. Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia / K. Lai, B. Toliashvili // *Social Work and Social Policy in Transition*. — 2010. — Vol. 1, Issue 2. — P. 92–118.
23. Lindgren E. R. The Internally Displaced People of Colombia / Erika Rodriguez Lindgren. — Goteborgs Universitet, 2013. — 65 p.
24. Miller K. E. Research and Interventions with Internally Displaced and Refugee Children / Kenneth E. Miller // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. — 1998. — Vol. 4. — P. 365–379.
25. Mitchneck B. «Post» Conflict Displacement: Isolation and Integration in Georgia / Beth Mitchneck, Olga V. Mayorova & Joanna Regulska // *Annals of the Association of American Geographers*. — 2009. — Vol. 99(5). — P. 1022–1032.
26. Pedersen D. Political Violence, Ethnic Conflict and Contemporary Wars: Broad Implications for Health and Social Well-Being / Duncan Pedersen // *Social Science and Medicine*. — 2002. — Issue 55. — P. 175–190.

27. Petriani B. Employment and Livelihoods of Sudanese Refugees in Cairo / Benjamin Petriani // Oxford Monitor of Forced Migration. — 2014. — Vol. 4, No. 1. — P. 51—56.
28. Ramon Sh. Social Work, Political Conflict and Displacement / Shulamit Ramon and Reima Anna Maglajlic // The SAGE Handbook of International Social Work [Karen H Lyons, Terry Hokenstad, Manohar Pawar, Nathalie Huegler, Nigel Hall]. — London, SAGE, 2012. — P. 311—324.
29. Salukvadze S. Socio-economic and Spatial Factors of Alienation and Segregation of Internally Displaced Persons in the Cities of Georgia [Електронний ресурс] / Soso Salukvadze, David Sichinava, Dato Gogishvili. — Режим доступу: <http://tiny.cc/9m5ngx/>
30. Staub-Bernasconi S. Social Work as Discipline and Profession / Silvia Staub-Bernasconi // Theories and methods of social work. Exploring different perspectives [Ed. V. Leskosek]. — Ljubljana, Faculty of Social Work, 2009. — P. 9—30.
31. Sweifach J. Social Work Responses to Terrorism : Balancing Ethics and Responsibility / Jay Sweifach, Heidi HelfLaPorte, Norman Linzer // International Social Work. — 2010. — Vol. 53(6). — P. 822—835.
32. Time to Act: Internal Displacement on the Rise in Ukraine [Електронний ресурс] / Norwegian Refugee Council, 2014. — Режим доступу: <http://tiny.cc/el5ngxe>
33. Walter J. Displaced People / Judith A. Walter and Frederick L. Ahearn, Jr. // The Encyclopedia of Social Work [Mizrahi T., Davis L.]. — Washington, DC : NASW Press ; Oxford ; New York : Oxford University Press, 2008. — Vol. 4. — P. 73—76.
34. Winter D. D. N. War is Not Healthy for Children and Other Living Things / Deborah Du Nann Winter // Peace and Conflict : Journal of Peace Psychology. — 1998. — Vol. 4. — P. 415—428.